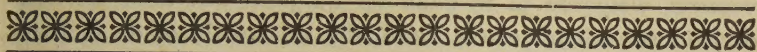
Gereformeerd Theologisch Tijdschrift.
Redactie-Adres: Prof. Dr T. HOEKSTRA te Kampen.
Aflevering 8. **December 1924.**

GEREFORMEERD KERKELIJK LEVEN IN SCHOTLAND

door

Dr G. CH. AALDERS.

III. (Slot).

Reeds bij het uitbrengen van haar protest tegen de vereeniging van Free Church en United Presbyterians had de minderheid de verklaring afgelegd dat zij haar recht ook voor den wereldlijken rechter zou trachten te vindiceeren. ,,On the motion for finally adopting the Uniting Act being made, we, and all who adhere to us, will formally protest against the same as being inconsistent with the Standards and Constitution of the Free Church of Scotland. We shall refuse to follow the majority in their secession to join with the United Presbyterian Church in forming the new United Church ; and we shall continue the Assembly as the legitimate and only Assembly of the Free Church of Scotland. The Assembly may be relied upon to give directions for the protection of the rights and properties of the Church". Aldus luidde hunne verklaring.

Intuschen werd aanvankelijk van dit optreden in rechte voor de minderheid heel weinig succes verwacht. De minderheid zelve was ervan overtuigd, dat ze haar proces in lager instantie zeker verliezen zou, en haar eenige hoop was gevestigd op het Hoogerhuis van het Engelsche Parlement, het opperste rechtscollege in het Vereenigd Koninkrijk. De meerderheid

geloofde zóó vast, dat de minderheid ook zelfs voor het hoogste gerechtshof haar pleit verliezen zou, dat zij in haar verweer weigerde in te gaan op datgene wat door de minderheid subsidiair gesteld werd, dat n.l., bijaldien de rechters haar den eisch op *al* de kerkegoederen ontzegden, haar toch een proportioneel aandeel daarin zou worden toegekend. De meerderheid wilde van zulk een deeling van het kerkegoed niet weten, maar stelde dat de fondsen ondeelbaar waren en dus in rechte *in hun geheel* òf aan de eene òf aan de andere partij moesten worden toegewezen.

De lagere rechtscolleges beslisten inderdaad ten gunste van de meerderheid, en veroordeelden zelfs de minderheid in de kosten van het proces. Gelukkig voor de minderheid werd de procedure uitsluitend gevoerd op de schriftelijke stukken, en werd een hooren van getuigen niet noodig geacht, waardoor de kosten veel hooger zouden zijn opgeloopen. De meerderheid meende nu volledig te hebben getriomfeerd, maar het bleek dat de minderheid niet tevergeefs op het Hoogerhuis hare hoop had gevestigd. Hare advocaten die haar hadden geraden de procedure in ieder geval tot in hoogste instantie door te zetten, hadden goed gezien. Trouwens reeds tijdens de periode van de onderhandelingen tusschen 1863 en 1873 was door de toenmalige minderheid rechtskundig advies ingewonnen met het oog op eene eventueele breuk bij totstandkoming van de vereeniging, en ook dit advies had het recht eener eventueel niet medegaande minderheid ten volle erkend : eene meerderheid, hoe groot ook, zou nimmer gerechtigd zijn de constitutie der kerk (dus : hare belijdenis) te wijzigen tegen het protest eener minderheid in ; zulke veranderingen zouden alleen aangebracht kunnen worden met goedvinden van *de geheele kerk*.

Het Hoogerhuis behandelde de kwestie twee maal. Door het overlijden van een der zes rechters, welke uit en door het Hoogerhuis voor de behandeling waren aangewezen, werd eene aanvulling noodzakelijk : twee nieuwe rechters werden aan de vijf overgeblevene toegevoegd, en voor deze zeven

Lords diende toen de zaak opnieuw. Gedurende de eerste behandeling was reeds gebleken dat de kansen voor de minderheid niet zoo heel slecht stonden, waarom de meerderheid tusschen de eerste en de tweede procedure een compromis aanbood, op voorwaarde dat de minderheid haar hooger beroep op het huis der Lords zou intrekken. Dat de minderheid in dit stadium dit aanbod beleefdelijk afsloeg, zal wel niemand haar ten kwade duiden. En zoo werd ten slotte den 1 Augustus 1904, ruim vier jaar nadat de vereeniging was tot stand gekomen, door de commissie van zeven uit het Hoogerhuis uitspraak gedaan, eene uitspraak die zonder eenig voorbehoud ten gunste van de minderheid luidde. Uitgaande van de letterlijke bewoordingen waarin de constitutie der Free Church vervat was, verklaarden de Lords, dat het recht op de kerkegoederen toekwam aan hen die zich aan deze constitutie onveranderd hielden. Geen Synode had het recht deze constitutie te wijzigen en alzoo de kerkegoederen te bestemmen en aan te wenden voor een ander doel dan waarvoor ze oorspronkelijk waren gegeven. Daarom werd de eisch tot overgave van al de kerkegoederen aan de minderheid toegewezen en verklaard dat de vereeniging of het gezelschap van Christenen dat zich de United Free Church of Scotland noemde „had no right, title, or interest in any part of the whole lands, properties, sums of money, and others, which stood vested, as at the 30th daj of October, 1900, in the General Trustees of the Free Church". De appellanten werden erkend als de wettige Free Church, en derhalve gerechtigd tot het geheele kerkegoed. En de gedaagde meerderheid werd veroordeeld in de kosten.

Dat deze hoogst merkwaardige uitspraak nogal wat beroering verwekte, laat zich verstaan. De teleurgestelde meerderheid liet zich verleiden tot uitdrukkingen die ze later zelf het allermeest zal hebben betreurd. Niemand had eigenlijk deze uitspraak verwacht ; en het is zelfs de vraag of eigenlijk de minderheid zelf dat wel had gedaan. Maar nu de uitspraak gedaan was, spreekt het vanzelf, dat ze de noodige stappen

deed om de rechterlijke beslissing te doen effectueeren, en de volle verantwoordelijkheid voor het beheer van heel het kerkegoed wenschte te aanvaarden. Daar de meerderheid besloot de in haar bezit zijnde goederen niet goedwillig over te geven, zag de minderheid zich genoodzaakt eene reeks van acties in te stellen om zich het bezit van kerken en pastorieën, in de eerste plaats daar waar de meerderheid der gemeente niet met de vereeniging was meegegaan, te verzekeren. Natuurlijk was hiermede nogal wat tijd gemoeid ; en inmiddels had de juridisch verslagen meerderheid stappen gedaan om langs parlementairen weg te redden wat er te redden viel. Er werd met bekwamen spoed een speciale wet door Lager- en Hoogerhuis aangenomen, die de kwestie van de kerkelijke goederen moest regelen. Bepaald werd dat eene commissie zou worden in het leven geroepen die het kerkegoed tusschen United Free Church en Free Church naar billijkheid zou verdeelen. Voor wat betreft de kerken en pastorieën, werd als regel aangenomen dat de gemeente alleen dàn haar recht daarop zou kunnen doen gelden indien ze ten minste nog een derde telde van de leden welke tot haar behoorden vóór de Vereeniging. En wat aangaat de algemeene goederen, over deze werd door de commissie ten bate van beide partijen naar haar inzien in wat recht en billijk was beschikt. Het totale bedrag dat aan de Free Church werd toegewezen bedroeg nagenoeg een half millioen pond sterling.

Ons schijnt een dergelijk ingrijpen door het Parlement, ten einde eene beslissing van de rechterlijke macht althans gedeeltelijk krachteloos te maken, ongehoord. Met de onafhankelijkheid van de rechtspraak is eene dergelijke handelwijze ten eenen male in strijd ; de rechtspraak wordt op die manier eenvoudig aan politieke invloeden ondergeschikt, en het peil van het recht moet noodwendig dalen. Natuurlijk valt niet te ontkennen dat de rechterlijke uitspraak, zooals ze daar lag, tot hoogst eigenaardige consequenties moest leiden : de minderheid zag zich *heel* het kerkegoed toegewezen, en geraakte daardoor wel eenigszins in de positie van den man die een

olifant uit de loterij had getrokken en niet wist wat hij met dat lieve diertje moest aanvangen. Zij kreeg *alle* kerkgebouwen en *alle* pastorieën, ook in die plaatsen, waar niet een of slechts een enkele tegenstander van de Vereeniging woonde; zij kreeg de gebouwen van drie „Colleges" voor opleiding van dienaren des Woords, terwijl ze nauwelijks voor één enkele de professoren zou kunnen leveren, enz. Maar de minderheid was ook zelve niet voornemens van deze toewijzing in haren vollen omvang gebruik te maken. Uitdrukkelijk had ze verklaard: „We claim as an undeniable right possession of Free Church property to the extent the Church may require it, with a reasonable measure of opportunity to ascertain her requirements; but we have no desire or intention to retain anything which may be beyond the limits of the Church's capacity to use and administer, when finally ascertained". Ze zou zich gaarne tot eene schikking hebben geleend. En daarom was het te hulp roepen van de wetgevende macht ten einde de beslissing van de rechterlijke macht van haar effect te berooven ook volstrekt onnoodig. Doch zelfs al had de minderheid eene andere houding aangenomen, dan is niet in te zien op welke wijze het ingrijpen van het Parlement met eene gelegenheidswet te rechtvaardigen ware. Maar het schijnt wel dat men hier nog eens de waarheid van het oude gezegde heeft willen bevestigen, dat het Engelsche Parlement alles kan, behalve van een man een vrouw maken.

De tijd van 1900—1904 en ook nog onmiddellijk na de rechterlijke beslissing is voor de kleine groep van de Free Church een zeer harde tijd geweest. De houding van de United Free Church, en van het publiek in het algemeen, ook van de pers, was tegenover haar buitengewoon onwelwillend. Maar zij heeft zich niet laten afschrikken, doch is moedig voortgegaan op den weg dien zij als den juisten zag. En wij twijfelen er niet aan of de broeders van de United Free Church zullen thans, nu de kruitdamp van het kerkelijk gevechtsterrein is opgetrokken, ook zelve de indertijd door hen aangenomen houding betreuren. Hoe geheel anders zou alles zijn geloopen, indien de meerderheid oogenblikkelijk aan de

dissentieerende minderheid een behoorlijk acoord had aangeboden ; hoeveel bitterheid onder broeders zou dan zijn voorkomen, hoeveel smaad over de kerk van Christus en over den naam des Heeren zou dan zijn verhoed !

Resultaat van al de kerkelijke bewegingen, die nu eens tot uiteengaan, dan weer tot vereeniging, of ook tot een opnieuw uiteengaan leidden, is ten slotte dat op dit oogenblik in Schotland naast de Staatskerk, the Established Church, nog een vijftal vrije kerkengroepen staan : allereerst de United Free Church, die numeriek de Staatskerk vrijwel op zijde streeft, vervolgens de Free Church, daarna de United Original Secession Church, en ten slotte de twee zeer kleine groepen van de Reformed Presbyterian Church en de Free Presbyterian Church. Met de eerste drie staan onze kerken in correspondentie, met de beide laatste niet. Ik merkte reeds op dat het standpunt van de Reformed Presbyterians zulk eene correspondentie vermoedelijk niet zou gedoogen ; en wat de Free Presbyterians aangaat, het is mij niet bekend of onzerzijds ooit pogingen tot correspondentie zijn gedaan en hoe die zijn beantwoord ; maar principieel staan zij precies op hetzelfde standpunt als de Free Church, zoodat er zeker noch hunner-, noch onzerzijds bezwaar tegen zou kunnen bestaan.

De United Free Church speelt door hare numerieke sterkte, alsmede door de invloedrijkheid van vele harer leden eene zeer belangrijke rol in het Schotsche leven, en zelfs ook daarbuiten. Rev. Fleming, de secretaris van de Presbyteriale Alliantie behoort tot haar. Zeer te bejammeren is echter dat we van de onverzwakte trouw aan de aloude belijdenis der waarheid, van de zuivere en ongerepte bewaring van de Calvinistische beginselen bij haar niet meer zoo geheel zeker kunnen zijn. De verruiming van de onderteekeningsformule der Belijdenis door de reeds eerder genoemde Declaratory Act schijnt inderdaad niet onbedenkelijk te wezen. Het is waar, deze verruiming beoogde oorspronkelijk uitsluitend een vrijer standpunt ten opzichte van de kwestie der verhouding van Kerk en Staat mogelijk te maken, maar ze schijnt dan toch

tot noodlottig gevolg te hebben gehad, dat ook op andere, meer vitale punten eenige afwijking van de aloude waarheid toelaatbaar en toegelaten werd. Hoe ver dit gaat is heel moeilijk te zeggen. Op dit punt zal de tijd ons meer leeren. Maar van harte hopen we, dat degenen, die ook binnen de United Free Church de Gereformeerde belijdenis onverzwakt blijven toegedaan, genade van God mogen ontvangen om pal te staan en dat hun invloed krachtig genoeg moge blijken om een verder afglijden te verhoeden. Het ligt voor de hand dat wij hier niet lijdelijk mogen toezien. Voor zoover het ons mogelijk is, moeten wij deze broeders steunen, en alzoo medearbeiden om deze machtige Gereformeerde kerkengroep, waarmede wij in correspondentie staan, voor het Gereformeerde beginsel met 's Heeren hulp te behouden. Of dat gelukken zal ? het staat niet aan ons daarover eenig oordeel uit te spreken. Dat berust in de hand van Hem, die aller volken Koning is, Wien 't heeft behaagd in verledene tijden Schotland te maken tot een middelpunt van de zuivere kennis van Zijn Woord ; Hij kan ook nu stuiten den stroom van verslapping en weer schenken eene verlevendiging van het geloof der vaderen.

Een verschijnsel dat op dit oogenblik juist met het oog hierop in zeer bizondere mate onze aandacht trekt, is de toenadering welke in de laatste jaren tusschen United Free Church en Established Church tot stand komt. In zijne rede op de Synode van Utrecht gehouden maakte de afgevaardigde van de United Free Church, Rev. J. Macdonald Webster, van Edinburgh, daarvan ook gewag. Hij zeide : „I am not to prophecy when that union will be, but come it will ; and with it will appear a new power for good in Scotland and troughout the world". Weliswaar schijnt de Synode der United Free Church dit jaar de voorstellen om op het denkbeeld van zulk eene vereeniging nader in te gaan voorloopig te hebben afgewimpeld, maar ook buiten de betrokken kerken zelve bestaat in Schotland vrij algemeen de verwachting dat deze vroeger of later toch te wachten is. Komt zij tot stand dan zal de vereenigde kerk in getalsterkte eene buitengemeen overwegende positie innemen ; maar als een symptoom van be-

ginselvastheid zal ze bezwaarlijk zijn aan te merken. Niet omdat de vroegere geschilpunten nog in onzen tijd oorzaak tot verdeeldheid zouden behoeven te geven. De afschaffing van het patronaat heeft feitelijk het bestaansrecht van de oude tegenstelling te niet gedaan. Maar in eene vereeniging van Staatskerk en United Free Church zou al te zeer uitkomen het veldwinnen van den geest die aan het gezag der Schrift tornt en de Gereformeerde belijdenis loslaat : wanneer in de United Free Church geen bezwaar zou worden gevonden om tot eenheid te komen met de Staatskerk waarin die geest zoo sterk is doorgedrongen, zou dat bewijzen dat ook in haar diezelfde geest de overwinning had behaald. En dat zou in hooge mate te betreuren zijn. Intusschen voorshands schijnt er in de United Free Church nog eene zeer sterke oppositie te bestaan. De wederzijdsche Synodes wisselen wel beleefdheden, maar verder zijn ze nog niet gekomen. Mocht de vereeniging worden doorgezet, dan zou, zooals de zaak op 't oogenblik staat, ongetwijfeld eene minderheid niet medegaan ; er zou dan eene nieuwe scheuring ontstaan, en de dissentieerenden zouden wellicht aansluiting zoeken bij de Free Church. Het spreekt vanzelf dat wij hier met buitengewone belangstelling gadeslaan hoe de dingen zich verder ontwikkelen zullen. De toenadering tusschen de Staatskerk en de sterkste vrije kerk van Schotland kan ons niet onverschillig laten.

Hieruit wordt echter duidelijk, van hoe groot belang het is, dat wij de banden met de Schotsche kerken nauwer aanhalen. Er staat daar in het land van Knox veel op het spel. Wij moeten trachten de inwerking der Gereformeerde beginselen daar tot breeder ontplooiïng en dieper intensiteit te brengen ; er is nog eene uitstekende basis aanwezig, maar de anti-Gereformeerde strooming wint in bedenkelijke mate veld; laten wij ons niet afzijdig houden, opdat we ons niet te laat beklagen, dat we eene schoone taak hebben laten liggen, eene dure roeping hebben verwaarloosd, eene kostelijke gelegenheid hebben verzuimd. God heeft ons veel gegeven, maar ook hier geldt het : noblesse oblige !

JOSEPH'S VERHOOGING
Gen. 41 : 39—45

door

Dr N. D. VAN LEEUWEN te Harkema-Opeinde.

Het volgende is bedoeld als constructie, die waarschijnlijkheid heeft.

In 't verhaal van Josephs verhooging wordt driemaal de uitdrukking : „En (de) Pharao zeide tot Joseph" gebruikt, nl. in vrs 39, 41 en 44. Dit maakt den indruk, dat we in 't verhaal, zooals het daar ligt, een zekere drieledigheid hebben en wel zoo, dat 39 v. en 41—43 en 44 v., wat den inhoud betreft, niet identiek zijn, niet geheel en al op 't zelfde betrekking hebben. Het komt ons dan ook voor, dat Josephs verhooging niet een enkele daad van den Pharao was, doch climactisch in drie graden plaats vond, waarbij de tijdsruimte tusschen die drie verhoogingsacten volgens 't verband van 't verhaal gering moet zijn geweest. Wel ziet vrs 39 c terug op vrs 33a en lag het blijkens dat stellig terstond in de bedoeling van den Pharao Joseph op zulk een hooge plaats te stellen, als in 33b bedoeld, maar de volledige verhooging komt eerst in vrs 44 en gaat wellicht nog boven den voorslag van Joseph in vrs 33b uit. En dat 44 v. niet gelijktijdig is met 41—43 blijkt hieruit, dat Joseph in 43 uit rijden gaat, wat hier toch moeilijk anders kan opgevat dan als een onderdeel der „investituur". Vrs 44 v. volgde dus op dat rijden van Joseph.

Wij willen hier niet een volledige bespreking van 't verhaal geven en de quaesties omtrent de beteekenis der namen Saphnat-pa'néach, Asnat en Potiphèra laten rusten, maar een meer algemeen gehouden beschouwing van 't verhaal geven en daarbij gebruik maken van eenige Assyrische, Hettiesche, Egyptische en Bijbelsche gegevens.

Geven wij eerst enkele oordeelen uit Commentaren.

Dillmann, Genesis, 1892, p. 415, schrijft: V 44, worin Ph. ihm seine Machtvollkommenheit bestimmt, fällt mit V 40 ziemlich zusammen u. wird aus C (= J) stammen.

Gunkel, Genesis, 1910, p. 437: In Wirklichkeit wird eine solche *rasche* Erhebung zum Ersten nach dem König in Ägypten nicht ganz so leicht geschehen sein; das ist aber ein sehr beliebtes Märchenmotiv". Wij willen even opmerken, dat bij onze beschouwing van geen rasche Erhebung sprake is. Gunkel schrijft o. c. p. 438, dat wij in vrs. 40 „der Entschluss (Impf)", vrs. 41 „die Ausführung (Pf.)" hebben, „die Verse schliessen sich also nicht notwendig aus." Echter, zoo willen wij opmerken, dekken de begrippen „gij zult over mijn huis zijn" en „ik stel U over gansch Egypteland" elkaar niet en 't perfectum wordt elders gebruikt zonder uitvoering van een *vooraf vermeld* besluit te zijn; cf. Gen. 1 : 29; 9 : 13. In vrs. 40 wordt 't imperf. gebruikt wegens 39 c.; „is er niemand zoo verstandig en wijs als gij"; „gij zult over mijn huis zijn." Uit 39 c vloeit „logisch" voort, dat *Joseph* en geen ander over 't paleis van den Pharao zal *zijn*, in de plaats van den minister, die tot dat oogenblik fungeerde.

Procksch, Genesis, 1913, p. 228, schrijft: „Vrs. 39 f. II vrs. 41." Op p. 229: „Natatti, hiermit ernenne ich dich zum Grossvezir, ein Amt, das für Oberägypten und Unterägypten getrennt ist. Hier kommt nur das Niederland in Frage. Dass gewöhnlich Grossvezir und Landwirtschaftsminister verschiedene Personen waren, schliesst nicht aus, dass sie in diesen besonderen Fall identisch sind (Skinner.)" Procksch maakt dus tusschen 39 v. en 41—43 niet 't onderscheid van besluit en uitvoering, zooals Gunkel. Verder schrijft Procksch: v. 43 a muss E sein, da nach v. 44 f. (J) Joseph noch vor dem Pharao steht. Maar, kan men vragen, zou het de bedoeling van den verhaler wezen, dat alles gebeurde tijdens één-maal-staan van Joseph voor den Pharao, ook zelfs de uithuwelijking? Een Oostersch verteller wist wel, dat over 't laatste met de betrokken personen even gesproken

moest worden, en de Pharao moest toch ook tijd hebben om voor Joseph een vrouw te kiezen (cf. Benzinger, Hebr. Arch. [2], p. 105 vv. en Erman, Aegypten und Aegyptisches Leben im Altertum, p. 221 vv.)

In vrs. 39 v. lezen we: „En (de) Pharao zeide tot Joseph: Naardat God u dit alles heeft doen weten, is er geen verstandig en wijs zooals gij. Gij zult over mijn huis zijn en op uw bevel zal al mijn volk kussen (? of „zich schikken); alleen (wat) den troon (betreft) zal ik grooter zijn dan gij." Heyes, Bibel und Ägypten, 1904, p. 226 v., schrijft: „Zunächst stellte er ihn an die Spitze der Hofverwaltung, indem er sprach „Du sollst über meinem Hause sein." Er fügte noch hinzu: „Und nach deinem Munde soll mein ganzes Volk sich richten; nur um den Thron will ich grösser sein als du." Mit diesen Worten übertrug er ihm Wahrscheinlich noch nicht das Amt eines Staatsministers, eines Veziers, da dies später geschieht (41 : 41), sondern dasjenige „eines ersten Sprechers Seiner Majestät des Königs", d. h. einer Person, welche den Verkehr zwischen dem Volke und dem Könige vermittelte, indem sie die Berichte der Beamten und die Angelegenheiten des Volkes an den König brachte und die Anordnungen des Königs dem Volke mitteilte. Dieses Amt bekleidete z. B. ein Richter Ráhetep, der sich auf einer Stelle nennt: „den Mund des Königs von Oberägypten, den Sprecher des Herrschers von Unterägypten, der Seine Majestät in dem ehrwürdigen Palaste zufriedenstellt, der die Wahrheit seines Gottes überbringt." Zur Zeit des Königs Merenptah war ein Semite „erster Sprecher Seiner Majestät[1])". Zur Annahme, dass Joseph die angegebenen Stellungen am Hofe eingenommen habe, sind wir um so mehr berechtigt, als in der nach der Höhe der Stellung geordneten Beamtensliste des Papyrus Hood-Wilbour auf das Amt eines Hofmarschall direkt dasjenige eines ersten Sprechers Seiner Majestät folgt." Heyes oordeelt dus, dat met „gij zult over mijn huis zijn" Joseph „hof-

---

[1]) Cf. Erman, o. c. p. 157.

maarschalk" en met „op uw bevel zal al mijn volk kussen (?) ; alleen (ŵat) dezen troon (betreft), zal ik grooter zijn dan gij" „eerste spreker" wordt.

Het 1e gedeelte van Heyes' uitspraak komt ons voor juist te zijn, niettegenstaande Procksch, o. c. p. 394, zegt: „Da der Hausminister in Judäa Grossvezir ist, so wird Joseph mit tihejèh ál bêti wohl in das gleiche Amt eingesetzt (gegen Heyes, S. 226 f.) Der Papyrus Hood-Wilbour aus dem Neuen Reich nennt als hohen Würdenträger den „Geheimrat des Königlichen Hauses, Vorsteher des Landes in seiner ganzen Ausdehnung" (ib. S. 229, cf. Maspéro, Etudes Egyptiennes, II, S. 45 ff.) Procksch verwijst naar 1 Kor. 4: 6a, 2 Kon. 18 : 18, cf. met Jes. 22 : 14 v.v. Driver, Genesis 9, p. 342 zegt voorzichtig : over my house i.e. over my palace —, the title, in later times, of an influential minister in the courts of Judah and Israel, en verwijst naar 1 Kon. 6 : 6 ; 16 : 9 ; 2 Kon. 10 : 5 ; 18 : 18 ; Jes. 22 : 15. Het komt ons voor, dat er in de O. T. teksten geen grond is voor de opvatting, dat de „huisminister" als zoodanig ook „grootvezier" was en 't land bestuurde. Ook Benzinger, o. c. p. 275 v., merkt op, dat de mazkir de hoogste waardigheidsbekleeder schijnt geweest te zijn, dus de „grootvezier". Ridderbos, Jesaja, p. 234, vertaalt mazkir door „archivaris". De Majordomus, schrijft Benzinger o. c. 258, trägt den Titel nâgîd oder sôkhên al-habbajit (Vorsteher' oder, Verwalter' des Palastes Jes. 36 : 3, 22 ; 22. 15).

In 1 Kon. 4 : 6a lezen we : „En Achischar over het huis". Uit niets blijkt, dat Achischar over meer dan 't paleis gezet was, ofschoon zijn invloed zich wel buiten 't paleis kan hebben doen gelden. Integendeel, vrs. 5 „Azarjahu, de zoon van Natan, was over de gestelden, die volgens Benzinger, o. c. 258, de praefecten waren, cf. 1 Kon. 4 : 7, maakt het minstens onwaarschijnlijk.

In 1 Kon. 16 : 9 staat o.m. : Arsah, die over 't huis was. Er is ook hier geen grond om Arsah als „grootvezier" te beschouwen.

In 2 Kon. 10 : 5 wordt gesproken van „degene, die over 't huis was". Maar ook hier is geen bewijs, dat die „grootvezier" was. Men mag veeleer vermoeden, dat de „grootvezier" bij Joram was, althans niet in Samaria, blijkens 2 Kon. 10 : 11 v., dat n.l. Jehu al de overgeblevenen van 't huis van Achab in Jizreël sloeg en al zijn grooten en zijn vertrouwden en zijn priesters tot er niet één meer over was en dat hij toen daarna naar Samaria ging.

Ook uit 2 Kon. 18 : 18, parallel Jes. 36 : 3, blijkt niet, dat Eljaqim, de zoon van Chilqijjahu, die over 't huis was, ook „grootvezier" was, evenmin uit 2 Kon. 18 : 37, par. Jes. 36 : 22, en uit 2 Kon. 19 : 2, par. Jes. 37 : 2.

Ook uit Jes. 22 : 15 v.v. blijkt niet, dat die over 't paleis was ook „grootvezier" was. De daar aan Schebna toegekende titel sokén is waarschijnlijk 't zukini, dat voorkomt als Kanaäneesche glosse in een spijkerschrifttafel uit Tell-el-Amarna, een brief n.l., die door een zekeren Mutba'lu, een vorst waarschijnlijk in 't zuiden van Palestina, aan Janchamu, den goeverneur van den Pharao in Jarimuti, waarschijnlijk de vlakte van Antiochië in Syrië, geschreven werd. [1]) Zukini is daar glosse bij 't Assyrische rabizi, dat „wachters, opzichters, goeverneurs" beteekent. [2]) Uit 't gebruik van zukini en uit 't gebruik en de etymologie van 't Assyrische rabisu, dit laatste ook met zijn Schumerisch aequivalent maschkim, en uit 't gebruik en de etymologie van 't Hebr. sokén, kan niet meer afgeleid dan dat het aanduidt een zekeren „verzorger", een soort dienaar van den koning. Böhl, Die Sprache der Amarna briefe, p. 83, vertaalt het dan ook door „Pfleger" en Ridderbos, o. c. p. p. 140, door „huismeester".

Ook uit 2 Kron. 28 : 7 blijkt niet, dat Azriqam, de negid habbait, „grootvezier" zou zijn.

Echter lezen we in 2 Kon. 15 : 5: „Jotham, de zoon des was over 't huis des konings, richtende 't volk des lands. De

---

1) Knudtzon, Die El. Armarna-tafeln, p. 816, r. 9.

2) Delitsch, Assyrisches Handwörterbuch, p. 611.

parallele plaats, 2 Kron. 26 : 21 heeft: „Jotham, zijn zoon, was over 't huis des konings, richtende 't volk des lands". De Septuagint heeft in 2 Kron. 26 : 21 in plaats van „over 't huis des konings" epi tès basileias autou, waardoor de door ons bedoelde moeilijkheid verdwijnt. In 2 Kon. 15 : 5 heeft de Sept. echter, evenals de M. T.: „Jotham, de zoon des konings (was) over 't huis, richtende 't volk des lands". Jotham was blijkens deze beide teksten, in M. T. en Sept., regent (in de plaats van zijn vader Uzzia). De Sept. in 2 Kron. 26 : 21, wijst met de woorden epi tès basileias autou er nog nadrukkelijk op, dat Jotham regent was en dat hij het was in de plaats van zijn vader. Maar ook bij de lezingen van den M. T. blijkt uit deze beide verzen niet, dat die over 't huis was ook „grootvezier" was. Immers Jotham is hier geen „grootvezier", maar regent in de plaats van den zieken koning. Wij mogen dan ook wel aannemen, dat Jotham een „grootvezier" had, evenals de koning in zijn gezonde dagen, aangenomen, dat er in Juda zoo iets als een grootvezier was. Nu staat het met Jotham zoo: De koningszoon, de kroonprins, treedt op als paleis-„commandant", tevens regent over 't volk des lands, zoodat hij alle draden van 't bestuur in handen heeft, wat goed was wegens een mogelijken staatsgreep tijdens de ziekte des konings. De kroonprins neemt hier dus een bijzondere positie in. Als kroonprins had hij als bestuurder van 't paleis gezag over de hofbeambten en daar van 't paleis uit 't volk geregeerd werd, ook over 't volk. Niet dus als over 't paleis zijnde, maar, als kroonprins over 't paleis zijnde, richtte Jotham 't volk. Nergens elders staat dan ook, dat die over 't paleis was 't volk des lands *richtte*. En wanneer de negid habbait, zooals Benzinger, o. c. 258, wil, titel van den paleis-„commandant" is, dan is er in 2 Kron. 28 : 7 een bewijs, dat deze geen „grootvezier" kan geweest zijn, want de „grootvezier" is daar veeleer Elqanah, de mischneh hammèlèk ; zie ben. ! Echter is het niet uitgesloten, dat de negid habbait overeenkomt met den nagir ekalli der Assyriërs

en dus niet „die over het paleis is" aanduidt, zie ben. en cf. Meissner, Babylonien und Assyrien, I, p. 131.

Ook in Assyrië was die over 't paleis was, geen „grootvezier". Degene, die aan 't hoofd van 't hof stond, werd scha pân ekalli genoemd, d.i. „die aan 't front van 't paleis is", wat wij uitdrukken door „die aan 't hoofd van 't paleis staat". De scha pân ekalli is „der Palastvorsteher, dem die Leitung des königlichen Hauswesens oblag (Meissner, o. c. p. 131)" en die een andere persoon is dan de nagir ekalli,, der Palastvogt (Meissner, l. c.) De „grootvezier" heette sukkallu dannu (Meissner, l. c.) De nagir ekalli en de sukkallu dannu, die ursprünglich im persönlichen Dienste des Herrschers beschäftigt waren, übten daneben noch militärische und Verwaltungsfunktionen aus (Meissner, l. c.). Aan den scha pân ekalli waren de opperschenker (rab schaqê) en de opperbakker (rab nuchatimmi) ondergeschikt (Meissner, l. c.), wat goed past bij Josephs verhooging van Gen. 41 : 40, want de opperbakker, die in de plaats van den ter dood gebrachten gekomen was, en de opperschenker, die Jozef vergat, worden nu ondergeschikten van Joseph.

Ook in Babylonië was tijdens de Kassietenheerschappij, 18e—12e eeuw, de Vorsteher des Palastes, die ook daar van den Palastvogt wordt onderscheiden (Meissner, o. c. 128) geen „grootvezier".

Er is ook nog een plaats in Tobit, n.l. 1 : 25, waaruit blijkt, dat degene, die over 't paleis was geen „grootvezier" was. Achiachar was, blijkens die plaats, bij Achirdonus (= Esarhaddon) huisverzorger, waarnevens hij nog enkele andere ambten bekleedde. Maar dan *stelt* Achirdonus hem als „Tweede" *aan*, wat overeenkomt met „grootvezier" (zie ben.!)

Ook in Egypte was, blijkens Egyptische gegevens, de huisminister niet „grootvezier". Een zekere Antef was heraut-hofmaarschalk en groot-kamerling en trad op als chef van de legerstaf, maar was geen „vezier" (Hall, The ancient history of the Near East, p. 249 en 282). De Thebaansche uhem was bestuurder van 't hof (Hall, o. c. p. 282 en cf. p.

249). Horemheb was een soort „major of the palace" (Hall, o. c. p. 310 v.).

Wanneer Heyes meent, dat Joseph door den Pharao met de woorden „naar uw bevel zal al mijn volk zich schikken" tot „eerste spreker van Zijne Majesteit den Koning" wordt benoemd, dan komt het ons voor, dat de uitdrukkingswijze niet past voor 't aanduiden van deze functie. De „eerste spreker" was volgens Heyes een persoon, die 't verkeer tusschen 't volk en den koning bezorgde, volgens Erman, o. c. p. 157, 't verkeer tusschen den heerscher en de ambtenaren. Op p. 106 o. c. noemt Erman den Sprecher, der dem Könige Mitteilung über die Vorgänge im Staate macht. Of we de verklaring volgen van Keil, Genesis, 1878, p. 295 : „naschaq, sich richten, fügen, of Procksch, Genesis, 1913, p. 393, „lauschen", dan wel van James Neil, Palestina, p. 177 v. „kussen", in elk geval beteekent het, dat Joseph machthebber werd, wiens bevelen door kol'ammi moesten gehoorzaamd, 't geen niet past bij de functie van den „eerste spreker".

Wie echter moesten Josephs bevelen gehoorzamen ? Wordt met kol'ammi 't geheele Egyptische volk bedoeld ? Het verband met 40a schijnt ons een beperkter zin te vorderen. 'Am wordt elders ook in meer beperkte beteekenis gebruikt. In 1 Kon. 19 : 21 wordt het gebezigd om de lieden, die bij iemand behooren, aan te duiden, n.l. die bij Elisa behooren. Wij lezen daar : „En hij (n.l. Elisa) keerde van achter hem en nam 't juk runderen en slachtte het en met 't tuig der runderen kookte hij hen, het vleesch, en gaf aan 't volk en zij aten". En in 2 Kon. 4 : 41 eveneens. Daar lezen we : En hij zeide : „haal dan meel", en hij wierp in de pot en hij zeide : „stort uit voor 't volk, dat zij eten" en er was niets kwaads in de pot. Cf. ook vrs. 42. Gesenius, Handwörterbuch, [13], p. 620, verwijst nog naar Hoogl. 6 : 12, waar, volgens hem, 'Am voorkomt om 't gevolg van een vorst aan te duiden. Evenwel wordt deze plaats onzeker geacht. Het komt ons voor, dat wij ook in Gen. 41 : 40b aan 't gevolg van den Pharao, het hof, bijzonderlijk de paleisbeambten mogen denken, wat past

bij 40a en waarbij 40c toch ook een goeden zin krijgt. In 40c zegt dan de Pharao, dat hij alleen wat de koninklijke waardigheid betreft grooter dan Joseph zal zijn. Joseph zal als „paleis-commandant", als „huisminister" over 't hof heerschen ; de Pharao zal, als bezetter van den troon, boven Joseph aan het hof verheven zijn, overigens zal aan het hof Joseph de leiding hebben.

In vrs. 41—43 lezen we : En (de) Pharao zeide tot Joseph : „Zie, ik stel u over geheel Egypteland". En (de) Pharao nam zijn ring van zijn hand en deed hem aan de hand van Joseph en hij kleedde hem in linnen (?) kleederen en legde den gouden keten om zijn hals en hij deed hem rijden op den mischnèh-wagen, dien hij had, en zij riepen voor zijn aangezicht „abrék" ; zoo stelde hij hem over gansch Egypteland.

Hier wordt Joseph, volgens Heyes, o. c. p. 230, tot „vezier" aangesteld, n.l. tot 't ambt, dat de Egyptenaren met 't woord dat of t'ate of tjate aanduidden. Van den t'ate zegt Erman, o. c. 106, dat hij als das Haupt der ganzen Regierung gelten kann, en volgens Hall, o. c. p. 280, beteekent tjate „man par excellence", in onderscheiding van den koning, die „neter", d.i. „god" wordt genoemd. Joseph ontvangt 't koninklijke zegel en het is juist de tjate, „grootvezier", die dat zegel draagt. (Heyes, o. c. p. 238). Met den zegelring krijgt Joseph de bevoegdheid om koninklijke bevelen uit te vaardigen. Zoo nam ook Ahasveros zijn ring van zijn hand en gaf hem aan Haman, Esther 3 : 10, en later aan Mordechai, Esther 8 : 2. Zoo gaf ook Antiochus IV Epiphanes aan Philippus o.m. zijn ring, 1 Macc. 6 : 14 v. De Pharao kleedde Joseph daarna in linnen (?) kleederen. Die Überreichung van Gewändern gehörte auch zu den Auszeichnungen, die der König an beliebte Personen zu verleihen pflegte. Thumosis III belohnte seinen Feldherrn Amen-m-heb, der sich auf einer Elefantenjagd zu Nü in Asien ausgezeichnet hatte, mit Gold und Kleidern (Heyes, o. c. p. 242). Vervolgens wordt Joseph met 't „goud der dapperheid" begiftigd, en wel in den vorm van een gouden keten. Dit kwam in Egypte veel voor. Echnaten

begiftigt den hoogepriester van Aten met een gouden halssieraad en een priester, Ai genaamd, en diens vrouw met verscheidene gouden voorwerpen, waaronder ook halsketens. (Zie Heyes, o. c. 250; Erman, o. c. 174 v.v.). Seti I laat een hooggeplaatst Egyptenaar met halsketenen sieren, terwijl hijzelf op 't balkon van zijn paleis die plechtigheid gadeslaat. (Heyes, o. c. 249). Ook in Assyrië beloonde de koning trouwe dienaren met linnen en kleurrijke gewaden en met halsketenen. Als Sanherib de Bavianwaterleiding voltooid heeft en Nineveh daardoor rijkelijk van water is voorzien, kleedt hij sommige van zijn dienaren in kleurrijke en linnen gewaden, steekt hun ringen aan de vingeren en hangt hun ketenen om den hals. (Zie Meissner, Babylonien u. Assyrien, I, 136.)

De Pharao deed daarna Joseph rijden op den mirkèbèt hammischnèh 'aschèr lo en vóór hem uit abrék roepen. Dit laatste geschiedde door de voorloopers, die snel voor Josephs wagen uitliepen. Deze loopers komen reeds zeer vroeg in Egypte voor (Heyes, o. c. 253 v.). En blijkens een afbeelding in Tell-el-Amarna liepen ook voor den wagen van Echnaten twee loopers (Erman, o. c. 100). Zij zijn in Egypte in zwang gebleven tot nu toe (Zie James Neil, o. c. p. 140). Van meer belang voor ons is thans de wagenbenaming, want zij geeft ons een aanwijzing omtrent de positie, waartoe Joseph in vrs. 41—43 verheven wordt. Die benaming komt ook voor in 2 Kron. 35 : 24, waar staat, dat de dienaren van Josia hem (den gewonden koning) reden op den rèkèb hammischnèh 'aschèr lo (cf. 2 Kon. 23 : 30). Procksch, o. c. p. 394 v. schrijft :: ,,hammischnèh wird als der zweitbeste Wagen gedeutet (cf. 2 Reg. 23 : 4) ; oder ist der Doppelgespann gemeint? mischnèh ist 43, 12a, 15a bE ,,das Doppelte". Dillmann, o. c. 414, verklaart het als ,,Wagen zweiten Ranges". Ungnad, Zeitschrift für die alttestamentliche Wissenschaft, 1923, p. 206, als ,,Wagen der zweiten Würde". Daaruit volgt, dat Joseph een tweeden rang inneemt, en dit was ook 't geval met den tartanu in Assyrië, waarop Ungnad wijst, en bovendien beteekent de titel tartanu ,,de tweede", hetgeen door

Ungnad etymologisch wordt uiteengezet. De tartanu „de tweede", was de 2e persoon in den staat, de 1e na den koning.

De waardigheid van den „Tweede" of „Tartanu" treft men ook aan op Hettietisch terrein. In den Hettietischen tekst, die voorkomt in Hethitische Keilschrifttexte aus Boghazköi von Friedrich Hrozny, p. 131, v.v. en die handelt over bemoeiingen van Mursilis II met de landen Barga en Kargamis lezen we, o. c. p. 142 : „En mijn zon (= ik, de koning) nam EN-urtas benevens zijn huis en zijn land weg. Als ik zijn koningschap, zijn troon, zijn huis hem dan ontnomen had, gaf ik ze aan Abirattas en hem (n.l. Abirattas) maakte ik voor Barga koning. Abirattas echter stelde Qatichutischupa (? Z. A. W., 1923, p. 207, [2]), zijn zoon tot zijn tartan (waardigheid) aan". Bij tartenuntti (Assyrische schrijfwijze ; = tartanwaardigheid) wordt in den tekst schinachila als glosse bijgevoegd, dat „zwei an Macht" (Ungnad l. c.) beteekent. Ungnad geeft l. c. het boven gegeven gedeelte van dezen tekst ten bewijze, dat de tartan of „tweede" ook in Barga in 't noorden van Syrië voorkwam en de glosse, die door Ungnad stellig terecht als „(Nummer) zwei an Macht" verklaard wordt, is de Palestijnsche verklaring van „tartanu". Mursilis II nu regeerde in de 14e eeuw v. Chr. ; derhalve werd toen in Syrië de tartanwaardigheid gevonden.

Ook 't O. T. noemt den tartan, doch alleen den Assyrischen, n.l. in 2 Kon. 18 : 17 en Jes. 20 : 1. Echter komt het ons voor, dat onder de benaming mischnèh 't O. T. op enkele plaatsen een persoon aanduidt, die de tartannuti, de tartanwaardigheid, bekleedde (zie ben !)

Ungnad, l. c., leidt nu uit de overeenstemming van „mischnèh" en „tartanu", welke woorden beide 't begrip „tweede" bevatten, af, dat Joseph tot de waardigheid van tartan verheven werd en steunt die conclusie met 't feit, dat die waardigheid in de 14e eeuw ook in Noordelijk Syrië voorkwam(zie bov. !), dus dicht bij Egypte en tot waar de Egyptische heerschappij zich wel eens uitstrekte. Amenhetep II (± 1447—1421) althans drong zoo ver door (zie Hall, o. c.

252 vv.) Ungnad schrijft dan, dat Joseph hat die dem Könige unmittelbar folgende Stellung, er ist der Tartan des Pharao. Wij zouden liever zeggen, dat Joseph tot een positie verheven werd, die ongeveer overeenkwam met die van den tartan in Assyrië. Deze positie is dan blijkens wat er in vrs. 41—43 staat dezelfde als de door de Egyptologen zoogenoemden „vezier" of „grootvezier". Merkwaardig is in dit verband, dat Rechmara, die onder Thotmes III en Amenophis II „vezier" was voor Opper-Egypte, daar er voor Beneden-Egypte en voor Opper-Egypte in den aanvang der regeering van Thotmes III elk een „vezier" werd aangesteld, van zichzelf zegt: „Ik ben de tweede grootwaardigheidsbekleeder na den koning", m. a. w. hij volgde direct op den koning (Heyes, o. c. 231). Nu heeft echter 't woord tartanu concrete beteekenis, duidt het een persoon aan, mischnèh vat Ungnad in Gen. 41 : 43 in abstracten zin op, nl. als „tweeden rang". In dezen laatsten zin komt het ook voor in 2 Kon. 25 : 18 ; 2 Kon. 23 : 4; Jer. 52 : 24. (Zie Gesenius, Handwörterbuch s. v.) Maar mischnèh komt ook in concrete beteekenis voor ter aanduiding, evenals tartan, van een persoon. In 2 Kron. 28 : 7 lezen we: „En Zikri, de held van Ephraim, doodde Ma'asejahu, den zoon des konings, en 'Azrîkam, den negîd habbait, en Elqanah, den mischnèh des konings. In Esther 10 : 3 : „want Mordechai, de Jood, was mischnèh lammèlèk. In Tobit I : 25 wordt bericht, dat Achiachar tweede bij Achirdonus was. Hieruit, inzonderheid uit 2 Kron. 28 : 7, blijkt dat mischnèh ook als titel gebruikt werd. Niet onmogelijk is nu dat mischnèh in Gen. 41 : 43 en 2 Kron. 35 : 24 ook in dien concreten zin, m. a. w. als titel moet opgevat, zoodat wij daar dan mochten vertalen: „op den wagen van den mischnèh (= tartan), dien hij had. Volgens de accentueering behoort hier de nota relationis 'aschèr bij „wagen". Men zou anders wel geneigd zijn om haar op hammischnèh te betrekken, waarvoor men op hassarim 'aschèr lo uit 1 Kon. 4 : 2 kon wijzen. Dan werd duidelijk uitgedrukt, dat Joseph in de plaats van den tot op dat oogenblik fungeerenden „tartan" werd gesteld. Men kon

ertegen echter wijzen op 1 Sam. 21 : 8 : „abbîr haro'îm 'aschièr leschaul", „de opzichter van de herders dien Saul had".

Ungnad l. c. verklaart op 't voetspoor van Friedr. Delitzsch abrek als etymologisch en semasiologisch 't zelfde als 't Assyrische abarakku en 't Sumerische abrig. O. i. wordt de verklaring voorloopig nog maar 't best op Egyptologisch terrein gezocht, want wij meenen tegen Ungnads verklaring de volgende bezwaren te kunnen inbrengen : 1o. Als abrek ware abarakku, abrig en mischnèh = tartanu is of althans mirkèbèt hammischnèh uitdrukt, dat Joseph een rang innam, die dadelijk op dien van den Pharao volgde, dan is abrek een lagere titel, dan mischnèh en dan wordt dus 't lagere en niet 't hoogere uitgeroepen, wat onwaarschijnlijk is. In 't Assyrisch is nl. abarakku een lagere titel dan tartanu. 2o. men roept abrek vóór Joseph uit en niet hinter ihm, zooals Ungnad, l. c. p. 206, schrijft.

Wij lezen nu verder in Gen. 41 : 44 v. : „En (de) Pharao zeide tot Joseph : Ik (ben) Pharao, maar zonder u (= buiten uw wil, Gesenius, Handw. [13], 111, a) zal niemand zijn hand en zijn voet opheffen in gansch Egypteland. En (de) Pharao noemde den naam van Joseph Saphnat Pa'néach en gaf hem Asnat, de dochter van Poti Phèra', de priester van On, tot vrouw en Joseph ging uit over Egypteland." Dat Joseph hier een hoogere macht verleend wordt, dan die van „vezier", welke hem in vrs. 41—43 gegeven was, daarvoor kunnen de volgende argumenten worden aangevoerd : 1e. Blijkens de gebruikte beeldspraak ontvangt Joseph hier absolute regeermacht (cf. Procksch, Genesis, p. 229). 2e. Deze absolute regeermacht had de „grootvezier" niet. De „grootvezier" had geen gezag over den „minister van financien", (Hall, o. c. 281) tijdens de 18e dynastie. Hall, o. c. 283, schrijft nog : „With them (nl. the army and foreign relations) the viziers had nothing to do." In elk geval was „Financiën" niet aan den „grootvezier" ondergeschikt.

Als Joseph nu hooger steeg dan tot de positie van „grootvezier", tot welke positie werd hij dan verheven ? Tijdens de

18e dynastie, toen er wel is waar, althans onder Thotmes III, twee „grootveziers" waren, was er, tijdens Thotmes III althans, nog een grootwaardigheidsbekleeder, dien Hall, o. c. 283, aldus beschrijft: „Another officer who probably also remained behind (d. i. niet mee ten oorlog ging) was probably responsible to the king only and watched both the viziers and teh treasurer. This was „The two Eyes of the King in the North, the two Ears of the King in the South" as his significant title runs with variations." Tot deze of dergelijke machtsbevoegdheid, hooger dan die van „vizier", kan Joseph verheven zijn, ook wanneer er in zijn tijd slechts één „grootvezier" mocht geweest zijn, waartoe Joseph reeds in vrs. 41—43 was aangesteld.

Nu treffen wij het echter reeds vóór 't Nieuwe Rijk aan, dat iemand tot mederegent van den Pharao wordt benoemd. Oft nimmt auch ein alternder König seinen Sohn, den präsumtiven Thronfolger zum Mitregenten an-so die meisten Könige der zwölften Dynastie. Dann ernennt er ihn zum Thronfolger auf dem Throne des Gottes Qeb und er ist das grosse Oberhaupt der Länder Aegyptens und gibt Befehle dem ganzen Lande, allen zusammen (Erman, o. c. 106.) Tijdens 't Nieuwe Rijk werd Hatschepsut, dochter van Thotmes I, door dezen bestemd om met zijn opvolger mede te regeeren. (Hall, o. c. 288.) Thotmes III had dan ook Hatschepsut naast zich (Hall, o. c. 232.) Thotmes III was „his Majesty" Mencheperra (Hall, o. c. 289.) Opmerkelijk, dat de Pharao, die Joseph verhoogde, zegt „Ik (ben) (de) Pharao." Smenchkara was, volgens Hall, „the beloved of Akhenaten, who has associated him in the kingship not long before his death (o. c. 308), wat echter onzeker is. Ook in Babylonië was Belsassar mederegeerder van Nabonidus (Hall, o. c. 550 v.)

Echter is het in al deze gevallen telkens een familielid van den heerscher, die tot mederegent van dezen laatste wordt verheven. En Joseph was geen lid van de familie van den Pharao. Maar Rhampsinitos-Ramses III (Hall, o. c. 379 v.) verhief,

volgens de overlevering, een vreemdeling tot zijn schoonzoon, omdat die alle Egyptenaren in schranderheid overtrof (Herodotus II, 121). Hoe het met dit verhaal van Herodotus ook moge zijn, in elk geval blijkt er uit, dat in de overlevering een verheffing van een vreemdeling tot familielid van den Pharao mogelijk werd geacht. Joseph nu werd schoonzoon van den hoogepriester van On-Heliopolis, die zeer wel familie van den Pharao kan geweest zijn. Tijdens 't Oude-Rijk reeds waren immers prinsen van den bloede wel eens hoogepriester te On (Erman, o. c. 115). De koningszoon Rahetep en Meri-atum, zoon van Ramses II, en Meri-atum, zoon van Ramses III, waren eveneens hoogepriester te On (Heyes, o.c. 271). Zoo kan ook Joseph in de familie van den Pharao door zijn huwelijk met Asnat, dochter van den hoogepriester van On, zijn opgenomen en hij bovendien mederegent zijn geworden. Voor dit laatste zou men nog kunnen aanvoeren, dat in Gen. 44 : 18 Juda tot Joseph zegt : „gij zijt gelijk (den) Pharao," d. i. : an Macht und Hoheit wie der König (Dillmann, Genesis, p. 428 en Heyes, o. c. 228.)

Uit 't feit, dat er in Egypten hoogere ambtsdragers, dan veziers, en mederegenten zijn geweest, volgt natuurlijk niet, dat Joseph mederegent of zulk een hoogere ambtsdrager geweest is, maar toch, dat hij het kan geweest zijn. En de terminologie van Gen. 41 : 44 maakt het waarschijnlijk, daar die terminologie op hooger positie dan vezier doelt.

Joseph werd dan eerst „huisminister", de Assyrische scha pân ekalli, vervolgens „grootvezier", rijdende op de mikrèbèt hammischnèh, of tartanu, volgens de Assyrische terminologie, en ten slotte hooger dan „grootvezier". Dat sluit echter niet in, dat Joseph telkens 't lagere ambt verloor, integendeel, we weten, dat in Egypte dikwijls vele ambten door een en dezelfde persoon gelijktijdig bekleed werden (zie Heyes, o. c. p. 231) en Joseph zegt zelf in Gen. 45 : 8, dat God hem heeft gesteld tot ab = Spijsmeester (? zie Heyes, o. c. 228) voor (den) Pharao en tot heer voor geheel zijn huis (nl. van den Pharao) en heerscher over geheel Egypteland.

KRONIEK.

Dem Andenken des in Heide emördeten Hendrik van Zutphen — und den der Lehre Christi treuen Gemeinden in Schleswig-Holstein...... gewidmet.

Of deze maand ons nog op een of andere wijze zal herinneren aan een feit, dat vierhonderd jaar geleden geschiedde, weet ik niet. Maar wel staat vast, dat het zeer te betreuren zou zijn, wanneer ons volk niet werd herinnerd aan den dood van Hendrik van Zutphen.

Op tien December van het jaar 1524 stierf deze „heilige martelaar", zooals Luther hem noemde, den vuurdood te Heide in Schleswig-Holstein.

Toen ik in den zomer van 1923 zijn grafmonument zag, kwam de gedachte bij me op, om bij de vierhonderd-jarige herdenking van zijn dood, een Kroniek te schrijven over dezen geloofsheld.

En bij dezen mag ik dat voornemen uitvoeren.

Wij Nederlanders zijn wonderlijke menschen.

Toen voor een paar jaar een herinneringsfeest gevierd werd ter gedachtenis van den Engelschen Philip Sidney, die in Zutphen sneuvelde, werd er een Nederlandsche, speciaal een Zutphensche, deputatie gezonden naar het stadje, waar deze dichter-krijgsman geboren werd. Er werd eerewijn gedronken, er werden speeches gehouden, er werden medailjes uitgereikt, — o, hoe groot is de Engelsche held, die in Nederland komt sneuvelen. Ja, er zijn wel allerlei Engelsche lasterpraatjes geweest, dat wij dezen man „zonder voldoende ge-

neeskundige hulp zouden hebben laten sterven", ofschoon de waarheid is, dat de zieke prins Hohenlohe zijn eigen lijfarts voor de verzorging van Sidney afstond — zeker, er zijn wel grooter mannen in ons eigen land, ook in Zutphen geboren; maar wanneer er voor helden van een andere natie kan worden gefeest, dan is dat toch iets hoogers en iets beters, naar het schijnt, en dan vergeten we lasterpraatjes.

En toen het gemeentebestuur van Zutphen attent gemaakt werd op de beteekenis van 10 December, toen er gevraagd werd, of niet zéker een deputatie van de vaderstad van den grooten martelaar moest worden gezonden naar Heide, waar men de nagedachtenis van den grooten Nederlander eert in een zeer goed grafmonument, — toen luidde het antwoord, dat men „er niet geheel zeker van was, of Hendrik van Zutphen wel in Zutphen was geboren" en dat „niet aan de geheele bevolking zijn optreden sympathiek was, en dus de herdenking daarvan niet voor algemeen belang in aanmerking kwam."

En zoo zal waarschijnlijk 10 December passeeren.

In Schleswig-Holstein, ik hoorde daarvan reeds eind November, maakt men zich op om de nagedachtenis van den marteldood van dezen held waardig te vieren.

En Nederland laat de herinnering aan een van zijn grootste zonen glippen?

We zullen afwachten, wat de pers in deze dagen ons brengt aan herinnering van het feit.

Neen, geheel zeker is het niet, dat Hendrik in de IJselstad geboren werd.

Maar zéér waarschijnlijk is het wel. En vergis ik me niet, dan is er niet één plaats, die aan de oude hoofdstad van de Graafschap de eer betwist, den prediker van Ditmarschen onder haar zonen te mogen tellen.

Ontzaglijk moet de kracht van Hendriks woord geweest zijn.

Overal, waar hij kwam, had hij invloed. Als jonge prior van

het klooster te Dordt evenzeer als als reformatorisch prediker te Antwerpen.

Als medewerker van zijn Nederlandsche vrinden Jacobus Praepositus en Johannes Timan te Bremen, evengoed als met zijn eerste preek in Meldorf, in de streek, die een paar dagen na zijn aankomst aldaar zijn leven zou vragen.

Het zal in de dagen van de beroering der Hervorming weinig zijn voorgekomen, dat een landsbestuur na ééne preek van een hervormer gelastte, dat de beslissing inzake het optreden van een Reformator moest worden aangehouden, en dat „inmiddels het Envangelie zuiver moet worden verkondigd".

Man van ongewoon gezag was Hendrik van Zutphen in heel zijn kring.

En niet velen van ons volk is het gegeven geweest in de dagen der Kerkhervorming een invloed te oefenen gelijk hij.

Alle omstandigheden, die met zijn dood samenhangen, wijzen op het buitengewoon tragische van zijn lot.

Waar anderen tenminste recht schenen te hebben op een bescherming tegen de woede van het gepeupel, daar was het bij hem juist het woeste volk, dat zoowel zijn aanklagers als zijn rechters, zoowel zijn politie als zijn beulen leverde. Maar het had den Dominicaner-monniken ook drie vaten Hamburgsch bier gekost om den menschen moedig te maken!

Op geheel eigenaardige wijze is bovendien alles, wat met den dood van Hendrik van Zutphen samenhangt, ingeweven in het Dithmarschische volksleven.

Er hangt over veel der bizonderheden van den marteldood van Hendrik nog een sluier. En hoe het zich heeft toegedragen, hoe tegen den wil der overheid een gebeuren als dit mogelijk was, is vrijwel een raadsel.

Maar allerlei uit het volksleven van den Frieschen stam ten Noorden van de Elbe moet worden gekend om het drama van den bodem van Ditmarschen te begrijpen.

Er bestaat een mooie historische roman van *Barthels*.

Het boek heet : *„Die Dithmarscher"*.

In dit werk worden ons de historische environs van den dood van een onzer groote vaderlanders zeer goed geteekend.

En het zou ongetwijfeld een daad van pieteit zijn, wanneer een uitgever — zij het dan ook een jaar nà den dood van Hendrik van Zutphen — dit werk vertaald zou willen uitgeven. Er zouden dan door bevoegde hand eenige notities moeten worden gemaakt in den vorm van een inleiding of een naschrift. Maar het boek zelf zou zeker de aandacht trekken, en ik twijfel geen oogenblik, of een goede vertaling zou door zeer velen dankbaar worden gelezen.

De figuur van Jan Holm, de man, die door zijn hamerslagen, den Evangelie-prediker doodde, is opzichzelf reeds door zijn vroegere en zijn verdere beteekenis voor de historie van Schleswig-Holstein en van Dithmarschen, een prachttype voor een roman. Hier trekt sterk de aandacht het partijleven, zooals men dat in deze streken kende. De „Sippe", de stam, met zijn machtigen en alles beheerschenden invloed, herinnert aan de oudste vormen van volksleven. En daarom juist is het sterven van Hendrik van Zutphen vruchtbaar geweest voor het door de Noord-Friezen bewoonde stuk Duitschland, wijl zijn sterven vrucht heeft gedragen voor twee levensterreinen.

Hij was als een zaad, gevallen in de aarde — straks won de Reformatie het in dit, in elk opzicht, zoo vruchtbare land.

Maar ook, straks is zijn sterven het bewijs van de noodzakelijkheid van een andere maatschappij-orde. En met de nieuwe „leere" komt ook een nieuw partijleven — een nieuwe maatschappij.

Evenwel — Schleswig-Holstein is in menig opzicht ontrouw geworden aan de prediking van den grooten martelaar.

Toen Luther hoorde van Hendriks dood, gaf hij „de waarachtige historie van het lijden van den heiligen martelaar, Hendrik van Zutphen" in het licht, met een troostbrief aan „de beminde vrienden van God in Christus te Bremen", gevolgd door een verklaring van den negenden psalm.

Deze psalm begint: „Ik zal den Heere loven met mijn gansche hart; ik zal al Uwe wonderen vertellen".

„Deze wonderen", zegt Luther, „zijn, dat God de wereld bekeert en dwingt, niet met geweld, maar door het bloed Zijner heiligen, en dat Hij de levenden overwint door de stervenden en de dooden. Dat is een wondervolle zege".

En op 25 Juni 1830 werd op het kerkhof te Heide, daar, waar de twee hoofdwegen elkaar kruisen, een monument opgericht: „aan den geloofsheld, Hendrik van Zutphen, die dit veld heiligde met zijn bloed".

Vruchtbaar is het veld, waar Hendrik van Zutphen zijn bloed gaf.

Maar waar de akker goed is, daar werd Jeschurun vet. En het modernisme viert op menige plaats in Schleswig hoogtij.

Des temeer dan oorzaak voor Gereformeerd Nederland, om de gedachtenis van dezen grooten held, die in zijn eenzaamheid stierf in een ver land, dankbaar te eeren. Hier is een eereschuld.

Dankbaar waardeeren we het, dat de herdenking van Hendriks dood in meer dan één plaats in Schleswig-Holstein aanleiding heeft gegeven voor orthodoxe christenen, om bijeenkomsten te beleggen. Een herinnering, aan wat eens was, kan goed zijn voor het weer doen opwaken van het besef, dat er zoo heel veel ontbreekt, ook in het met martelaars-bloed gedrenkte land, aan de belijdenis en de beleving van waarachtig christendom.

Maar de toestand in het oude land van Hendrik van Zutphen is wel donker.

En het is een pijnlijke gedachte, dat ook daartoe Nederlanders niet weinig hebben bijgedragen.

Het is hier niet de plaats, om daarop breed in te gaan.

Maar wèl mogen we eraan herinneren, dat het mooie *Friedrichstadt* een stad is, die oorspronkelijk bijna uitsluitend door Nederlandsche families werd bewoond. Het was bij uitstek de vluchthaven van verdreven Remonstranten.

Voor hen gebouwd, en door hen bevolkt.

En hoewel, zonder eenigen twijfel, de eerste bewoners van „frommen Leben" waren, is al spoedig deze Hollandsche nederzetting een centrum geworden van vrijdenkerij.

Zeker, er is thans weer een „hersteld" godsdienstig leven.

Maar de kennismaking met de nieuwlichterij heeft het lage land om de Eider in de eerste plaats te wijten aan mannen en vrouwen van Nederlandschen bloede.

Door al deze aanrakingen met onzen stam is deze streek voor iemand, die zich voor het verleden interesseert, buitengewoon interessant.

Waarbij dan nog komt, dat ge te doen hebt met menschen, die zoo nauw aan ons verwant zijn. Met plat-Groningsch kunt ge in heel Eiderstedt terecht, beter veelal dan met Hoog-Duitsch.

Maar pijnlijk blijft het, dat naast den zegen, dien dit land mocht ontvangen van een martelaar van Nederlandschen huize, men ook kennis moest maken met den Nederlandschen geest op zoo geheel andere wijze.

Ook in het land van Hendrik van Zutphen woedt de strijd tusschen geloof en ongeloof.

Er is daar nog een kleine schare van getrouwen.

Zullen wij, door te denken aan Hendrik van Zutphen, door te toonen, dat we meeleven, ook in den strijd van onze broeders daarginds, niet dien getrouwen een steun zijn?

Mannen broeders in Schleswig — nòg bekeert God deze wereld, niet door geweld, maar door het lijden Zijner heiligen......

J. WATERINK.

RECENSIËN.

Dr M. van Rhijn, *Een blik in het Onderwijs van Jezus*. Proeve eener nieuwe verklaring van de gelijkenis van den Rijken Man en den Armen Lazarus (Lucas 16 : 19—31.)

Groningen, Den Haag, J. B. Wolters, 1924.

Dat ik Prof. Dr C. H. van Rhijn, den beminnelijken Groningschen hoogleeraar, een enkele maal heb mogen ontmoeten, heb ik altijd een groot voorrecht geacht. Prof. van Rhijn was een merkwaardig man. Van zijn vak Nieuw-Testamenticus, bewoog hij zich vaak op het gebied van de Kerkgeschiedenis en — zoo ik wel eens gehoord heb — met voorliefde. Aan Prof. van Rhijn werd ik telkens herinnerd, toen ik het nieuw uitgekomen boek van zijn zoon doorlas. Het is een goed zoon, die naar een goeden vader aardt.

Dr M. van Rhijn weet te schrijven in een vriendelijken toon en hij, de kerkhistoricus, toont zich volkomen thuis op het terrein van de Nieuw-Testamentische wetenschap. Men bewondert hem om zijn kennis van allerlei oude en nieuwe geschriften en— wat meer is — omdat hij er boven bleef, ze goed wist te gebruiken en eigen opvatting wist te volgen.

Dr van Rhijn schrijft over de bekende gelijkenis. Maar om dat te doen laat hij allerlei voorafgaan. Niet slechts een geschiedenis van de uitlegging der gelijkenis, maar ook een bespreking van het verband (praktisch de behandeling van Luk. 16 : 1—18.) Hij handelt over Paedagogische trekken in het onderwijs van Jezus, over ironie in Zijn woorden, over den geest van het Farizeisme en geeft dan eindelijk zijn verklaring van de gelijkenis.

Ik zou iederen predikant ernstig willen aanraden dit boek te lezen. Het is een frisch boek. Dr. van Rhijn weet een brug te slaan van het N. T. naar onzen tijd., hij geeft tal van

fijne trekken en over het algemeen schrijft hij goed, zoodat het een genot is het boek te lezen. Dat wil echter niet zeggen, dat ik in alles met Dr. van Rhijn meega. Eer het tegendeel. Wij staan anders tegenover de Schrift, ook al erkent Dr. van Rhijn dat de Synoptische Evangeliën in groote trekken historisch betrouwbare bronnen zijn. Maar ik heb ook andere bezwaren. Het mooiste hoofdstuk uit het heele boek vind ik eigenlijk „Paedagogische trekken in het Onderwijs van Jezus" en toch ben ik het er heelemaal niet mee eens. Dr. van Rhijn meet me hier Jezus veel te veel naar onze paedagogiek en kent te groote waarde toe aan inwerking op het geweten.

Voor mij staat achter de hier besproken dingen een heel ander vraagstuk n.l. dat van de ontwikkeling der openbaring in de prediking van Jezus, een vraagstuk, waarop ik in mijn kommentaar op Mattheüs hier en daar terloops heb gewezen en dat ik D. V. nog eens uitvoeriger hoop te kunnen behandelen. Met de verklaring van de gelijkenis, die hier op neerkomt, dat de rijke man was een Farizeër en Lazarus een zondaar en dat Abraham den Farizeër bestrijdt met zijn eigen theologie, zou ik voor een deel mee kunnen gaan, al zou ik in elk geval over een enkel punt nog eens nader willen denken. Maar de vinding van Dr. van Rhijn verspreidt inderdaad over de gelijkenis verrassend licht. Een leelijk vlekje trof ik op pag. 110, dat nog even doorvet naar bl. 145 en 148. Als Dr. van Rhijn zeg over een halfjaar zijn boek nog eens over leest, moet hij zelf zien, dat die passages in een hoogstaand boek, als het zijne niet thuis hooren. Van de schrijfwijze der eigennamen begrijp ik niet veel. Waarom Capharnaum ? en dan Farizaeër, het moet toch zeker Pharisaeër zijn ? Maar waarom dan ook niet Abraam en Lazaros ? Laten we toch niet gemaniereerd worden in zulke dingen. Het wordt er heusch niet beter van !

F. W. GROSHEIDE.

Dr. Hans Windisch. Der zweite Korintherbrief. Göttingen. Vandenhoeck & Rupprecht, 1924.

Het is een verre van gemakkelijke taak om een goede beoordeeling te geven van dezen kommentaar.

Laat mij mogen beginnen te zeggen, dat er veel is, dat verblijdt. De Nieuwtestamentische wetenschap heeft — ik overdrijf niet — een tijdlang gevaar geloopen om het N. T. zelf te verliezen, zoo druk als ze het had met allerlei dingen, die soms het N. T. niet of nauwelijks raakten. Is het niet een kenteekenend verschijnsel, dat in den toch door de geheele wereld vermaarden kommentaar van Meyer, het deel over 2 Kor. het laatst verscheen in 1900 ? We hooren thans, dat dit deel sinds 1914 uitverkocht was. Nu weet ik wel, dat er oorzaken zijn te noemen, waarom het 10 jaar moest duren, eer 2 Kor. een nieuwen druk beleefde. Joh. Weiss, eerst aangewezen, stierf. De oorlog kwam en Meyer's werk heeft zeer zeker ook geleden onder concurrentie, die de serie van Zahn het aandeed. Laat mij zeggen, dat het juist in verband met dit alles te meer verblijdend is, dat een nieuwe druk van dezen Kommentaar verscheen. Ik mag ook beginnen met hulde te brengen aan den arbeid van Windisch. Volkomen terecht zegt hij, dat hij een geheel nieuw boek geschreven heeft. En hij heeft dat gedaan met een buitengewone kennis van zaken en met een te roemen nauwkeurigheid. Niemand, die zich met 2 Kor. bezig heeft te houden zal dit werk ongebruikt kunnen laten. Het is een goudmijn. Men vindt er alles en van alles. Ja, hier en daar weet ik nog wel wat te noemen, dat door Windisch niet werd vermeld, maar het zijn uitzonderingen en misschien bleef het zelfs met opzet achterwege. Hoe het zij, dit boek is een reuzenarbeid, waarvoor we niet dan dankbaar kunnen zijn.

Maar nu kom ik ook met bezwaren, en wel met bezwaren van verschillenden aard.

Ik heb in de eerste plaats bezwaar tegen de uitvoering. Het is zeer aangenaam om eens een Kommentaar achter elkaar door te lezen. De druk van het hier aangekondigde boek maakt

het (in verbinding met den korten saamgedrongen stijl) eenvoudig onmogelijk dat te doen.

Ik heb herhaaldelijk beproefd weer eens een groot stuk achtereen te lezen, maar het gaat niet. De firma Vandenhoeck & Rupprecht is ter onzaliger ure begonnen met Duitsche letters te gebruiken. Men moest toch weten, dat dit het debiet in het buitenland ten zeerste benadeelt en naar andere, soms naar Engelsche, boeken drijft. En wanneer het nu nog maar een letter was, als in Wendts Apostelgeschichte, met welke uitgave het euvel in 1913 begon, dan was het tot daaraan toe. Maar die overvloedig gebruikte kleine noten-letter, soms pagina's achtereen, is een bezwaar tegen het doorlezen. Op geheel dezelfde wijze is Nestles Einführung, die ik, ondanks de bezwaren er tegen, altijd met de studenten heb gebruikt tot aller genoegen, in de nieuwe bewerking van Von Dobschütz door druk en saamgedrongen wijze van voorstellen, voor Nederlanders onbruikbaar geworden als handboek, hoe hoog het als naslaboek ook moge staan.

Ik heb ook mijn bedenkingen tegen de methode, waarnaar Windisch is te werk gegaan. Is het nu werkelijk noodzakelijk alles, wat die en die wel eens gezegd heeft, te vermelden? En dan al dat materiaal ter vergelijking, wordt daardoor de inhoud heusch zooveel duidelijker? Moeten al die teksten, plaatsen uit schrijvers, enz. enz. worden opgesomd? Mijn bezwaar is dat onder dat alles de inhoud, het voornaamste, in de verdrukking komt.

Wanneer ik een kommentaar raadpleeg, dan doe ik dat in de eerste plaats om een duidelijk inzicht te krijgen in den gedachtengang van het verklaarde Schriftgedeelte. Als de uitlegging doorloopend onderbroken wordt door allerlei verwijzingen, door mededeelingen, waar een woord nog meer voorkomt, waar soms ternauwernood verwante gedachten gevonden worden, wat die en wat die er wel eens van opgemerkt heeft, dan raak ik den gedachtengang kwijt. En als Windisch dan ook in het voorbericht schrijft, dat zijn belangstelling vooral gewekt is door de eigenlijke verklaring van den gedach-

tengang, dan zeg ik, uitnemend, maar Uw methode draagt er niet toe bij het door U zelf gestelde doel te bereiken.

Mijn voornaamste bezwaar betreft Windisch uitgangspunt. Op bl. 23 erkent W. eerlijk dat naar zijn oordeel de radikale Hollandsche kritiek meer waarde heeft, dan er in Duitschland en in de Angelsaksische landen doorgaans aan wordt toegekend. Windisch staat op godsdiensthistorisch standpunt en sluit zich in de kritiek, vooral bij Krenkel aan, hetgeen in het kort gezegd hierop neerkomt, dat de brief in drie stukken wordt verdeeld.

Ik mag me ontslagen rekenen van de taak deze hypothese, die misschien niet juist in den vorm van Windisch, maar toch wat de hoofdzaak betreft, herhaaldelijk is voorgedragen, voor de zooveelste maal te gaan bestrijden.

Ons eindoordeel moet zijn, dat door den nauwkeurigen arbeid van Windisch zijn werk ons zeker vele diensten kan bewijzen, maar het kan voor ons niet zijn een betrouwbare gids bij de verklaring van 2 Kor.

Ons beginsel en het zijne zijn niet te verzoenen.

F. W. GROSHEIDE.

Drs. J. Willemse. De Tweede Brief van Petrus, de Brieven van Johannes, de Brief van Judas. 2e druk. Groningen, Den Haag J. B. Wolters, 1924.

Van dit deeltje van Tekst en Uitleg gaven we, toen de eerste druk verschenen was, een waardeerende beoordeeling in Geref. Tijdschrift XX, afl. 9 Jan. 1920, bl. 342 vlg. We vergeleken den tweeden druk met den eersten en vonden geen zakelijke verschillen. Willemse heeft zich op tal van plaatsen korter, kernachtiger uitgedrukt, dat is een verbetering. Ook is de letter iets kleiner, zoodat het aantal pagina's is verminderd. De litteratuuropgave is bijgewerkt. De schavende (soms verkortende) hand is ook over de vertaling gegaan. Mogen we dus in het algemeen naar onze vorige bespreking verwijzen,

er moet aan toegevoegd, dat Willemse op tal van plaatsen — vooral wat den vorm betreft — verbeterend heeft ingegrepen.

F. W. GROSHEIDE.

De Openbaring van Johannes en het sociale leven, door K. Schilder, Geref. Pred. te Delft. W. D. Meinema, Delft.

Een uitnemend boek, dat ik hartelijk aanbeveel. Uit de Openbaring van Johannes wordt samengelezen wat op het sociale leven, nu, en in de toekomst, betrekking heeft, en dit wordt op schoone wijze in het licht gesteld. Het is zoo noodig, in den socialen kampstrijd, de waarde van het sociale, tijdelijke, aardsche, stoffelijke, niet te overschatten, maar de hoofdvraag steeds ook als de hoofdvraag te blijven zien, en behandelen. Allesbeslissend zijn, en blijven, de verhouding tegenover den Heere Christus, en de dienst van God. Ten slotte baat al dit vergankelijke niet. Maar ook gaat niet daarover, d.i. niet over het aardsche, tijdelijke, de eigenlijke strijd, en zal hij ten laatste niet daarover loopen. Dit boek van Ds. K. Schilder doet het sociale, en den strijd in het sociale leven, in het rechte licht, en in zijne ware beteekenis, zien. En het doet dat in treffende taal, op eene wijze, die getuigenis aflegt zoowel van de belezenheid van den Schrijver, als van zijn rijken geest.

S. GREIJDANUS.

Jesus der Heiland. Predigten von D. Carl Stange. Gütersloh. 1924. C. Bertelsmann.

Op één na, zijn dit alle academie-preeken. Gelijk reeds de titel aangeeft, wil Dr. Stange in deze predicaties den Heere Christus in Zijne heilswerking voorstellen, en aanprijzen. „Alle christliche Predigt hat nur die Aufgabe, uns die Herrlichkeit Jesu zu zeigen", S. 253. In deze preeken wordt dan ook de grootheid van den Heere Christus geteekend, en het heil aangewezen, dat Hij door Zijne gemeenschap, in, en voor, den

mensch, en geloovige, werkt. Het komt daarbij aan op wat de Schrift zegt. „An dem durch Jesus in die Welt gebrachten Leben können wir nur dann Anteil gewinnen, wenn wir das *Schriftzeugnis* rückhaltlos zur Geltung kommen lassen...... Die christliche Predigt soll nicht ein Widerhall des Zeitbewusstseins sein, sondern nur Dolmetscher des Wortes". *Vorbemerkung*. Telkens worden schoone en treffende gedachten uitgesproken, ook al beantwoorden deze preeken niet aan wat wij onder bediening des Woords verstaan. Als kenmerken en voortreffelijke hoedanigheden van Dr. Stange's preeken worden geroemd: „Fülle der Gedanken, Straffheit des Aufbaus". Deze kunnen we ook aan dezen bundel opmerken. Er staan ook wel uitspraken in, die bij mij bezwaar ontmoeten. De Godheid van den Heere Christus wordt beslist uitgesproken, vgl. S. 269, 271, maar soms wordt over het Zoonschap Gods van onzen Heiland wat vaag gehandeld, S. 135 f. Ofschoon de Schrijver zegt: „Er gibt seinen Sohn in den Tod, damit er uns das Leben schenken kann", S. 265; en S. 263, dat bij de jongeren des Heeren na Zijne opstanding steeds meer naar voren kwam „dass er um unsrer Sünde willen gestorben ist", ware wel gewenscht geweest, dat het satisfactorisch en plaatsbekleedend karakter van het lijden en sterven van den Heere Christus wat duidelijker uitgesproken ware. Deze predicaties laten dus wel eenigszins onbevredigd. Maar niettemin strekt hare lezing tot verrijking van hoofd en hart, door frissche gedachten, en door warme teekening van den Heere Jezus. „Wir können nicht glücklich werden ohne ihn. Wenn wir ihn nicht haben, löschen alle Lichter aus. Wir haben dann keine Freude, keinen Frieden und keine Hoffnung. Aber wenn wir ihn haben, dann wird alles, was uns begegnet, zu einer Gabe Gottes. Auch das Leiden können wir dann tragen, ohne zu verzweifeln. Dann wird unser Herz frei von der Sorge und von der Furcht vor Gott, denn er macht uns der vergebenden Liebe Gottes gewiss", S. 273.

S. GREIJDANUS.

Die Seligpreisungen. Kurze Bibelstunden über Matth. 5, 1—12, von Pastor D. Traugott Hahn.
Gütersloh. 1924. C. Bertelsmann.

Op innigen. teeren, toon worden in dit werkje de zaligsprekingen des Heeren in korte toespraken toegelicht, terwijl bij enkele een voorval uit het eigen leven van den Schrijver als voorbeeld wordt medegedeeld. De lezing dezer stukjes geeft stichting. Het verwondert mij niet, dat, blijkens het *Vorwort*, steeds een vrij aanzienlijk getal belangstellenden ze wenschte te hooren. De meening van den auteur kan ik niet deelen, dat vóór den jongsten dag „auf *dieser* Erde noch in der Menschheit ein Zustand wird herbeigeführt werden, in welchem nicht mehr die Sünde und Ungerechtigkeit, der Unglaube und die Gottlosigkeit die Macht in Händen haben werden, sondern die Kräfte des Evangeliums alle menschlichen Lebensverhältnisse, die privaten und die staatlichen, die sozialen und die geschäftlichen, durchdringen werden", S. 18 f.

S. GREIJDANUS.

Verzamelde Geschriften van Dr. Is. van Dijk. Deel VI.
Groningen. P. Noordhoff.

Prof. van Dijk was in de laatste kwarteeuw één van de coryphaeën der Ethische richting, hij had zijn geest gevoed met de werken van Pascal, Vinet, de la Saussaye en Gunning, en heeft zich heel zijn leven in dit gedachtenklimaat thuis gevoeld. Van Dijk was een fijne geest, een zelfstandig denker, een màn. Wie hem leest, ondergaat een geestelijk bad, wordt verfrischt. Het is dan ook geen wonder, dat in de bibliotheek van menig Gereformeerd theoloog de *Verzamelde Geschriften* in de bekende blauwe banden (door Noordhoff schitterend uitgegeven) aangetroffen worden. Thans is bij denzelfden uitgever het zesde deel verschenen, bezorgd door dezelfde Commissie van leerlingen, die de vorige vijf deelen

uitgaf. Dit laatste deel bevat de geschriften die na 1917 verschenen zijn en enkele, tot dusver niet gedrukte, preeken. In het bijzonder vestig ik de aandacht op de in dit deel voorkomende waardevolle essay over Socrates. Van de hand van Dr. M. van Rhijn is een met piëteit en groote kennis van personen en zaken geschreven In Memoriam opgenomen.

T. HOEKSTRA.

Op Thabor. Afscheidswoord bij het neerleggen van het predikambt 1 Nov. 1924 van Dr. A. G. Wumkes.
Sneek. Firma Kooy en Visser 1924.

Dr. Wumkes, Ned. Herv. predikant te Sneek en bekend strijder voor de Friesche taal, heeft bij het neerleggen van het ambt een evangeliewoord tot zijne gemeente gericht. De preek heeft tot tekst Matth. XVII : 1—8 en bevat menige schoone gedachte. De prediker is diep onder den indruk van de gerechtigheid Gods, van de vergankelijkheid des levens en van de onmisbaarheid van den Heere Jezus. De verdeeling van de preek is sterk analytisch : 1 de verandering van gedaante, 2 de kortzichtigheid van Petrus, 3 de stem uit de wolk. Eigenaardig is dat Dr. Wumkes in deze preek verklaart zich wat de tekstkeuze betreft weinig aan de apostolische brieven gewaagd te hebben. „Ze gingen boven mijn kracht."

T. HOEKSTRA.

Maranatha-Scheurkalender 1925 door Ds. J. Knap en Dr. J. C. de Moor.
Kampen. J. H. Kok.

Wat op de blaadjes van dezen kalender geschreven staat, is goed.

De tinten van het schild zijn zacht. De voorstelling op het schild : Jezus weenende over Jeruzalem, past in den kring der Maranatha-ideeën. Toch wil dit schild mij niet bevallen, omdat ik de uitbeelding van onzen Zaligmaker en Heere niet in over-

eenstemming acht met de majesteit van Zijn geheel eenige persoonlijkheid. Het religieus gevoel van vele Gereformeerden verzet er zich tegen, den Heiland te maken tot een object van de aesthetische phantasie. En wat speciaal deze voorstelling betreft, het zal menigen Gereformeerden Christen onaangenaam aandoen, een heel jaar lang te moeten kijken naar een Jezusfiguur met zoo diep melancholischen trek op het aangezicht. Naar ik meen heeft het Traktaatgenootschap Filippus in al de jaren van zijn bestaan nooit een scheurkalenderschild uitgegeven, waarop een Jezusfiguur voorkwam. Ik zou de Redactie en den Uitgever in overweging willen geven dezelfde gedragslijn te volgen en het bij deze afbeelding te laten. Daardoor beperkt ge Uwe motieven, maar deze beperking behoeft geene verarming te zijn. Laten we ons tevreden stellen met het ideaalbeeld, dat de christen zich in zijn geheiligde verbeelding van zijn Zaligmaker schept.

T. HOEKSTRA.

Dr. J. R. Slotemaker de Bruine, Nederlandsch Hervormd Kerkrecht. Pro Ministerio V. Groningen, Den Haag, J. B. Wolters 1924.

Men kan geneigd zijn te zeggen, dat dit deeltje van Pro Ministerio voor Gereformeerde theologen heel weinig belang heeft. Toch, men oordeele niet te haastig. Ik wijs allereerst op de Algemeene Inleiding. Daarin wordt tamelijk breed gesproken over de vraag, wat kerkrecht is, verschillende stelsels van kerkrecht worden behandeld en b.v. ook gewezen op de verhouding van Staat en Kerk. Daarbij wordt veel litteratuur vermeld. Wat onzerzijds verschenen is, werd niet vergeten. Het zal niemand verwonderen, dat de schrijver het niet met ons eens is. Zoo noemt hij onhoudbaar de gedachte, dat Gods Woord boven iedere menschelijke ordening geldt en dat dus Gods Woord uitgaat boven het kerkrecht en in verband daarmede bestrijdt hij art. 31 D. K. O.

Doch niet alleen de inleiding van Slotemaker de Bruine's

boek is voor ons van beteekenis. Wie in het kort zich op de hoogte wil stellen van de Reglementen der Hervormde Kerk, hun geschiedenis, rechtskracht, hoofdinhoud enz. die kan in dit goed geschreven boek uitnemend terecht. Uit dat oogpunt bezien bevelen wij het gaarne aan.

F. W. GROSHEIDE.

Om 't eeuwig welbehagen (de leer der praedestinatie) door Dr. K. Dijk.
Amsterdam. N. V. Dagblad en Drukkerij De Standaard. 1924.

Op den dag, dat deze recensie geschreven wordt, is de eerste druk van Dr. Dijk's boek reeds uitverkocht. Dat weinige weken na de verschijning een werk van bijna 600 bladzijden over de Goddelijke praedestinatie is uitverkocht, pleit voor ons Gereformeerde volk. Het heeft opnieuw zijn groote liefde voor het Gereformeerde dogma getoond, door gretig te grijpen naar dit boek van den Haagschen predikant.

Dat van zulk een studie zoo spoedig een tweede oplage noodig is, pleit ook voor den auteur. Hij heeft inderdaad met groote helderheid dit diep en moeilijk leerstuk der Gereformeerde belijdenis behandeld. Nieuwe banen heeft Dr. Dijk niet geopend : dit was zijn bedoeling niet. Hij heeft het dogma weer tot ons volk gebracht in een taal die het verstaat en de beteekenis er van aangewezen. Misschien is dit in de huidige omstandigheden van nog grooter waarde dan het openen van nieuwe banen.

Daarbij kenmerkt het boek zich door een zuiver confessioneel standpunt. Met vertrouwen kunnen we het een ieder in handen geven.

Voorts verliest de schrijver zich niet in afgetrokkenheden, die buiten verband met het leven staan en waarvan in sommige gevallen zelfs de waarde voor de speculatie betwist kan worden.

Evenals Ds. Fernhout in zijn boekske over de

Uitverkiezing heeft hij duidelijk aangewezen, welke beteekenis dit leerstuk heeft voor het leven des geloofs en de practijd der godzaligheid.

Vooral verdient dit boek krachtige aanbeveling, omdat het onderwerp met groote teederheid is behandeld. Dr. Dijk is bij het schrijven van dit werk diep onder den indruk gekomen van de beperktheid onzer menschelijke begrippen en de eindigheid van al ons kennen. Hij heeft niet tot voorbeeld gekozen de auteurs, welke op zulk een wijze over de praedestinatie schreven, dat het scheen alsof zij in den raad Gods gezeten en de Goddelijke decreta met het denken geheel gegrepen hadden. *De auteur buigt voor het mysterie.* Hij beeft voor de alles overweldigende grootheid Gods. Terwijl hij onder geleide van de Schrift tot het heiligdom nadert, knielt hij voor de verborgenheden Gods geloovend en aanbiddend neer.

Moge ieder die dit boek leest aan het einde knielen voor het ondoorgrondelijk mysterie en in aanbidding hulde brengen aan den hoogen God.

T. HOEKSTRA.

De religie in het kinderleven, door Edith E. Read Mumford. Vrij naar het Engelsch bewerkt, door H. J. van der Munnik.
Kampen. J. H. Kok.

De titel van dit boek is wat veelomvattend, daar van de kinderlijke religie hoofdzakelijk het gebed beschreven wordt en andere uitingen van het religieuze leven slechts even ter sprake komen. De schrijfster geeft interessante voorbeelden en heeft de stof die haar van verschillende zijden is toegevloeid, op niet onverdienstelijke wijze verwerkt. De vertaling door den heer van der Munnik is uitnemend. Van Anglicisme heeft hij zich tamelijk wel vrijgehouden. De uitgever heeft dit werkje voortreffelijk uitgevoerd.

Tot mijn spijt kan ik dit boek niet onvoorwaardelijk aanbevelen.

Ten eerste is het een psychologische fout dat de schrijfster die de kinderreligie tot ongeveer het tiende jaar behandelt, geen onderscheid maakt tusschen de religie van het eerste tot het zevende jaar en van het zevende tot het tiende jaar. Zoowel in het natuurlijk psychisch leven als in de kinderlijke religiositeit is er tusschen die twee perioden nog al eenig verschil.

Ten tweede staat de factor van het schuldbewustzijn in deze beschrijving van de kinderlijke religiositeit veel te veel op den achtergrond. Ouders en onderwijzers moeten op eenvoudige wijze het kind tot besef brengen van zijn zonde en schuld en opwekken tot berouw en gebed om vergeving. De Heere Jezus als Zaligmaker ook voor de kinderen, heeft, in verband hiermede, in dit boek niet de plaats die Hem toekomt.

Ten derde is, gelijk de schrijfster terecht opmerkt, het voorbeeld van de ouders, vooral van de moeder, een waardevolle instantie in de kinderlijke religie. Te weinig is echter nadruk gelegd op het onderwijs uit de H. Schrift, het vertellen van de Bijbelsche Geschiedenis en het opkweeken van de religie aan de hand van Gods Woord. Het verhalen van de geschiedenissen des Ouden en des Nieuwen Testaments werkt bevruchtend in op het kinderlijk gemoed. Het is veel beter het kind zoodra het vatbaar is voor het in zich opnemen van een verhaal, een gedeelte van de Bijbelsche Geschiedenis te vertellen, dan den geest van het kind te voeden met sprookjes, die vaak de phantasie verwilderen en paedagogisch van geringe waarde zijn. De religieus-ethische tendenzen in zulke sprookjes zijn dikwijls van zeer geringe waarde. Daarbij loopen de ouders gevaar het fundament, waarop het vertrouwen in de kinderlijke psyche rust, te ondergraven, omdat het kind tot de ontdekking komt, dat *niet waar* is, wat zijn ouders hem hebben medegedeeld. Allicht zal het de *geschiedenis*, die hem daarna wordt verteld, ook voor een phantasieproduct houden. Terecht zegt de schrijfster dat we bij de poging het zich ontwikkelend religieuse leven te beïnvloeden, ons onthouden moeten van het gebruik van abstracta. Bij de concrete voorstellingswereld

van het kind heeft de opvoeder zich aan te sluiten. Maar het materiaal voor die concrete voorstellingen levert ons juist de H. Schrift in overvloedige mate.

Eindelijk is het teekenend, dat God in dit boek steeds God en niet Heere genoemd wordt, m. a. w. de waarde van het verbond der genade bij de ontwaking van de kinderlijke religie en in de voeding van het religieuse leven wordt hier gemist. Aanwijzingen in deze richting, b.v. dat de groote God voor ons de Heere, de God des Verbonds is, die ons Zijn genadebeloften in den H. Doop verzegelt, tot wien we in Jezus naam vrijmoedig mogen bidden, enz. ontbreken. Dit is voor den Gereformeerden Christen die zijn kind van jongsaf zijn Doop wil laten verstaan, een hinderlijk gebrek.

Ook is de voorstelling van de Heilige Drieëenheid op pag. 108 meer die van den ketter Sabellius dan die van de Algemeene Christelijke Kerk.

Hoeveel goeds dit boek ook geeft, geheel zonder bezwaren is het niet.

T. HOEKSTRA.

De Vrijmetselarij, door K. Schilder.
Zutphen. J. B. van den Brink & Co.

Dit boekje biedt geen sensationeele onthullingen en ontdekt geen geheimen, maar beschrijft, goed gedocumenteerd, wat de orde der Vrijmetselaren in haar wezen is. Ds. Schilder toont aan dat de Vrijmetselarij van dogma's uitgaat, die in waarde bij die van het Christelijk geloof niet kunnen halen, en gispt het onzedelijk karakter van de geheime genootschappen, waartegenover hij het gedrag van Christus stelt die voor den rechter kon verklaren niets in het verborgen gedaan te hebben. Het Christendom verdraagt zich niet met de Vrijmetselarij. Terecht heeft iemand uit de kringen der loge verklaard het niet waarschijnlijk te achten dat iemand van streng-antirevolutionaire richting bij de Vrijmaçons op zijn plaats zou zijn.

De critiek van Ds. Schilder is waardig, zakelijk, doeltreffend.

Aan allen die iets meer van de Vrijmetselarij willen weten, zij dit geschrift van den vruchtbaren auteur aanbevolen.

T. HOEKSTRA.

De dwang in het vaccinevraagstuk door Jan van Oranje.
Oosterbaan en le Cointre, Goes 1924.

De Staat is bezig heel het leven van den burger door zijn dwangmaatregelen in te snoeren. Voetje voor voetje, langzaam maar zeker, gaat het op dien weg voorwaarts. Thans heeft een „Christelijke" regeering, van wie we eerder bestrijding dan bevordering van den dwang verwachten mochten, een wetsontwerp ingediend, waardoor het dwangjuk dat op ons volk rust, aanmerkelijk wordt verzwaard. De schroef wordt vaster gedraaid. Niet alleen de kinderen boven 11 jaar, maar ook de onderwijzers en onderwijzeressen zullen zich aan herinenting moeten onderwerpen. Waarom zal de staat met zijn dwangbepalingen bij het Lager Onderwijs blijven staan ? De consequentie is, dat ook docenten en discipelen van Middelbaar- en Hoogeronderwijs-inrichtingen, bedrijfsleiders en arbeiders in fabrieken en ateliers, enz. gedwongen zullen worden zich te laten herinenten.

Gelukkig, is er in anti-revolutionaire kringen een krachtige reactie merkbaar, die naar we hopen, effect sorteeren zal. Ook de Christelijke onderwijzers verzetten zich. Moge tot verwerping van de voorgestelde wetsbepaling het geschrift van Jan van Oranje meewerken, die een veelszins voortreffelijke bruchure schreef, maar die m.i. nog sterker had gestaan in zijn betoog, wanneer hij zich alleen tot bestrijding van den dwang beperkt had. Of vaccinatie heilzaam is of niet, is een medische kwestie, waarover een leek moeilijk oordeelen kan. Onze strijd gaat tegen den Staats*dwang*.

T. HOEKSTRA.

„Saul en David". Een woord in het belang onzer Vrije Universiteit door Dr. J. C. de Moor.
Den Boer, Utrecht. 62 blz.

Moge het achteraf blijken, dat dit woord, overeenkomstig de bedoeling van den auteur, heeft medegewerkt om de onderhavige kwestie tot eene oplossing te brengen.

RIDDERBOS.

Ongewone Krachten. Een bundel Bijbellezingen over den profeet Eliza. Door J. J. Knap C.zn.
Kampen, J. H. Kok.

Ook dit boek van Ds. Knap is weer eene aanwinst voor onze stichtelijke lectuur. Het is zeker niet ieders werk om eene stof als deze op eene wijze als hier geschiedt vruchtbaar te maken voor het Christelijk leven. Natuurlijk mag men hierbij niet eischen dat de opvatting overal even diep zou gaan. Ook kan het niet al te veel verwonderen, als er wel eens eene toepassing gemaakt wordt, waarvan een ander kan betwijfelen, of ze wel werkelijk uit den tekst is gehaald. Ik denk dadelijk in het eerste hoofdstuk aan Elisa's inbrandsteken van zijn gereedschappen om de runderen te koken; waarbij des Christens breken met het leven der zonde uitvoerig wordt besproken. Maar Knap blijft zich toch steeds bewegen in de zuivere, Schriftuurlijke lijn. En meermalen maakt hij ook hier schoone en treffende opmerkingen. Het boek vindt stellig zijn weg en is dit ook waard.

RIDDERBOS.

Behoort een Christen in de komedie? Drie pleidooien van G. Tophel, pred. te Genève. Uit het Fransch door A. J. Hoogenbirk, met een inleidend woord van Dr. A. Kuyper. Onveranderde herdruk.
Amsterdam, Kirchner, 1924.

Het boekje is thans weer in bijzonderen zin actueel en der lezing overwaard.

RIDDERBOS.

Christus onze alles. Beschouwing over Filippensen 3, door Ernst Modersohn. Vertaling van H. Junius. Kampen, J. H. Kok.

Een aantrekkelijk boekje. Op eenvoudige, praktische wijze worden hier een aantal hoofdgedachten uit Filippensen 3 behandeld. RIDDERBOS.

De strijd om de wereldstad. Bewerkt naar het Duitsch van Wilhelm Schreiner, Kampen, J. H. Kok.

De inhoud van dit boekje wordt door den bewerker in zijn inleidend woord aldus gekarakteriseerd : „Het geeft ons belangrijke historische schilderingen op het gebied der Inwendige Zending, speciaal van het zoo schitterend, baanbrekende werk van Wichern." Hij meent terecht, dat het ook ten onzent zijn nut kan doen „inzake het brandend vraagstuk der grootestads-zending."

RIDDERBOS.

Nieuw Christendom door Dr. L. N. de Jong, Ned. Herv. pred. Utrecht, Landstra, 29 blz.

De auteur tracht in de verschillende godsdienstige richtingen het goede te waardeeren en het zwakke punt aan te wijzen ; en ontwikkelt dan eigen standpunt, waarbij een cardinale stelling is : „de godsdienst is er niet ter wille van God, maar om het geluk der menschen."

RIDDERBOS.

Jaarverslag der Vereeniging tot Chr. verz. v. krankzinnigen in Nederland, 1923.
Uitg. v. h. Centraal-kantoor, Hollanderstr., 's Gravenhage.

Het 40e jaarverslag, belangrijk o.a. door de rede van Dr. Van Dale bij de opening van het Centraal Badhuis voor de

gezinsverpleging te Veldwijk. Ruste op de vereeniging, die bij haar jubileum zooveel blijken van waardeering ontving, bij den voortduur des Heeren rijke zegen.

RIDDERBOS.

Inzinking of Bloei? door Dr. K. Dijk.
Kampen. J. H. Kok.

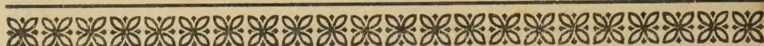
Een zuivere diagnose van ons religieus en kerkelijk leven. Daarbij aanbieding van doeltreffende medicijnen voor de geestelijke krankheden van onzen tijd.

T. HOEKSTRA.

Een onvergelijkelijk God een een onvergelijkelijk volk. Vijftigjarige gedachtenisrede door Ds. Js. van der Linden.
Den Haag. J. van der Burgh.

Het is een groote genade van God bij het gouden ambtsjubileum zulk een preek te kunnen maken en aan de gemeente te mogen aanbieden. 't Is een gedachtenispreek die veel van den Zender en weinig van den gezant zegt, een lied op de goedertierenheid van God. Tegelijk een tijdpreek van het beste genre. De auteur leeft met zijn tijd mede en ziet de gevaren die Gods kerk thans bedreigen.. Moge het ernstig woord van dezen trouwen getuige ingang vinden.

T. HOEKSTRA.

ONTVANGEN BOEKEN.

P. Whitwel Wilson. Van Bethlehem tot den Olijfberg. Vertaald door J. Visser.

Kampen. J. H. Kok. 1924.

Edith E. Read Mumford. De Religie in het kinderleven. Vrij naar het Engelsch van H. J. van der Munnik.

Kampen. J. H. Kok.

A. Herbert Gray. Man en Vrouw vóór en in het Huwelijk. Uit het Engelsch vertaald door H. J. van der Munnik.

Kampen. J. H. Kok.

Dr. J. de Groot. Die Altäre des Salomonischen Tempelhofes.

Stuttgart. W. Kohlhammer. 1924.

B. W. Colenbrander. De geschiedenis van den Israëlitischen godsdienst.

Groningen. P. Noordhoff. 1924.

Dr. Is. van Dijk. Gezamenlijke Geschriften. Deel VI.

Groningen. P. Noordhoff. 1924.

Jan van Oranje. De dwang in het vaccinevraagstuk.

Goes. Oosterbaan en le Cointre. 1924.

Dr. Clarence Bouma. Finitistic and Pragmatistic Theology. Reprinted from the Princeton Theol. Review. Juli 1924.

Dr. K. Dijk. Om 't eeuwig welbehagen.

Amsterdam. Drukkerij de Standaard. 1924.

R. E. van Arkel. Het land dat ik U wijzen zal.

Baarn. Uitgeversmaatschappij E. J. Bosch J.B.zn. 1924.